

FRIESE SNAKERIJEN



De
GRIETENIE
van
SMALLINGER
LANDT

waer over d'E. Heer

ARENT van HAARSMAN

tegenwoordig Grietman is.

Bisitters { *Junne Sjoerdtz*
Lambert Erytz.

Secretaris Sixtus Fockens
Eringa.

Dimetiente Broerio Boelens

Geometra et Mathematico.

DR. JOHAN R. TER MOLEN

FRIESE SNAKERIJEN

*Kwabornamentiek in Friesland
invloed van elders
en eigen interpretatie*

NOORDBOEK
in samenwerking met de
OTTEMA-KINGMA STICHTING

MMXX

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

KWABORNAMENTIEK IN FRIESLAND

Het begrip kwabornamentiek	9
De ontwikkeling van het kwabornament	11
De beginfase van het kwab	17
Amsterdam als centrum van het kwab	23
De invloed van ornamentprenten	35
Toepassing van kwabornamentiek bij zilver	37
Toepassing van kwabornamentiek bij objecten van onedel metaal	66
Toepassing van kwabornamentiek in steen	72
Toepassing van kwabornamentiek in hout	102
Geschilderde kwabornamenten	119
Kwabornamentiek in de prentkunst	125
Conclusie	134

BIJLAGEN

Bibliografie	137
Register op persoonsnamen	141
Colofon	144

© 1

Kwabcartouche met de titel van
een met de hand ingekleurde
kaart van Smalingerland,
uit Christianus Schotanus,
Beschryvinge van ... Frieslandt,
[Franeker] 1664, 277 x 387 mm.
Universiteitsbibliotheek Leiden
(416 B 8)

Foto vooromslag
zie afb. 77-79

Foto achteromslag
zie afb. 58, 95-96

Voorwoord

Nanne Ottema, de Leeuwarder notaris die in 1938 de Ottema-Kingma Stichting (OKS) oprichtte, gaf aan zijn stichting een duidelijk doel mee. Het bestuur begon in 1955, na het overlijden van de oprichter, met de uitvoering van deze door notaris Ottema vastgelegde wens: het behoud en de verdere uitbreiding van zijn omvangrijke en veelzijdige collecties. Eveneens in de geest van Ottema heeft het bestuur van zijn stichting de rijke verzamelingen voor een breed publiek toegankelijk gemaakt door deze als langdurig bruikleen aan musea ter beschikking te stellen, en tegenwoordig ook via de digitale weg. De gehele collectie van de OKS is te raadplegen op de website van de stichting.

Daarnaast wordt het behoud van het Friese culturele erfgoed door de OKS als een belangrijke taak beschouwd. Deze taak sluit nauw aan bij hetgeen Nanne Ottema zelf heeft nagestreefd, in combinatie met het stimuleren van onderzoek en het mogelijk maken van publicaties daarover.

Johan ter Molen, de tweede hoogleraar die de door de OKS ingestelde bijzondere leerstoel voor toegepaste kunsten en kunstnijverheid aan de Radboud Universiteit in Nijmegen heeft bekleed, heeft in de afgelopen jaren de invloed en de toepassing van de zogenoemde kwabornamentiek in Friesland bestudeerd. Bij dit onderzoek is niet alleen een veelheid aan opmerkelijke voorbeelden van dergelijke ornamenten aan het licht gekomen, maar is ook gebleken dat deze hier langer dan elders werden toegepast. De bewaard gebleven voorbeelden, die voor een deel in Friesland zelf zijn uitgevoerd maar die ook vanuit Amsterdam en andere centra werden aangevoerd, maken duidelijk dat het kwabornament hier in vrijwel alle materialen en technieken kan worden aangetroffen.

Dat Nanne Ottema zich ook zelf al voor dit onderwerp heeft geïnteresseerd, blijkt onder meer uit het feit dat hij de zeldzame reeks ornamentprenten in zijn bezit had, die in 1654 onder de titel *Verscheide Snakerijen* is verschenen: als schalkse invallen gepresenteerde ontwerpen voor kwabversieringen van Johannes Lutma, die ook in Friesland zijn nagevolgd.

Onder de titel *Friese Snakerijen* wordt in deze uitgave een aspect van het regionale erfgoed belicht dat tot dusverre nog nauwelijks aandacht heeft gekregen. Veel van de getoonde voorbeelden zijn dan ook bij slechts weinigen bekend. De Ottema-Kingma Stichting is de auteur zeer erkentelijk voor zijn grondige studie, en dankt Uitgeverij Noordboek en vormgever Gert Jan Slagter voor de fraaie uitvoering van deze publicatie.

Lourens Oldersma
Voorzitter van de Ottema-Kingma Stichting

Kwabornamentiek in Friesland



2
Jacob Lutma naar Johannes Lutma sr.,
Titelprint van de serie 'Verscheide
Snakerijen', 1654, ets en gravure, 217 x
185 mm. Fries Museum, Leeuwarden;
bruikleen Ottema-Kingma Stichting
(NO 20034)

Het begrip kwabornamentiek

Met de term kwabornament plegen bepaalde grillige versieringen te worden aangeduid, die soms zelfs ook de vorm van een object bepalen. In de ondefinieerbare, vervloeiende structuren zijn dikwijls vreemdsoortige gedrochten en grillige maskers of bizarre koppen opgenomen. Rond 1600 werden in de medische wetenschap nieuwe wegen ingeslagen om een beter inzicht te krijgen in het inwendige van het menselijke lichaam. Hiertoe werd in diverse universiteitssteden een *Theatrum Anatomicum* gebouwd. De secties die hier werden uitgevoerd, waren in eerste instantie bedoeld om de anatomische kennis te vergroten van artsen en van medisch studenten. Maar zij werden ook bijgewoond door kunstenaars die gefascineerd waren door de mysterieuze vormen en structuren die tijdens deze demonstraties werden blootgelegd. Als resultaat van hun observaties zijn in de kwabornamentiek vaak motieven verwerkt, waarin opengeslagen huidplooien, spierbundels of beenderen te herkennen zijn. Ook komen vormen voor die associaties oproepen met vrouwelijke en mannelijke genitaliën. Doordat er geen eigentijdse aanduiding van deze zeventiende-eeuwse stijlform bekend was, werd hiervoor rond 1880 de weinig zeggende benaming *cartouche-ornament* bedacht.¹ Kort daarna raakte de term kwabornament in zwang, die nog steeds gebruikt wordt.² In andere Europese landen leidde een zekere gelijkenis van de grillige vormen met een menselijke oorschelp tot de Duitse betiteling ‘*Ohrmuschelstil*’, elders vertaald als ‘*Auricular style*’ en ‘*Style auriculaire*’.

1 Zie bijvoorbeeld de *Catalogus der tentoonstelling van kunstvoorwerpen, in vroegere eeuwen uit edele metalen vervaardigd*, Arti et Amicitiae Amsterdam 1880, nrs. 236, 277 en 280.

2 Een van de vroegste vermeldingen

is te vinden in een bericht in de *Nederlandsche Staatscourant* van 16 september 1896 over de schenking van twee zilveren begrafenisschilden van Lutma ‘gevat in een rand van het welbekende kwabornament’.



3
Adam van Vianen, Kan
met deksel, Utrecht
1614, verguld zilver,
h. 25 cm. Rijksmuseum,
Amsterdam (BK-1976-75)

Toch blijken er wel indicaties te zijn over de oorspronkelijke benaming van deze nieuwe stijlontwikkeling. Toen omstreeks 1650 prentenseries werden uitgegeven met voorbeelden van dergelijke ornamenten, kregen sommige hiervan titels als ‘Nieuwe’ of ‘Constige Vindingen’, maar ook werden ze wel als ‘Snakerijen’ aangeduid (afb. 2).³ Dit wijst erop dat men er een nieuwe uiting van artistieke creativiteit in bespeurde, die gekenmerkt werd door speelsheid en frivoliteit. De zojuist genoemde term werd ook al opgemerkt door de Duitse kunstenaar Joachim von Sandrart, toen hij omstreeks 1640 in Amsterdam verbleef. In zijn in 1675 gepubliceerde boek *Teutsche Academie* met biografieën van een groot aantal kunstenaars beschrijft hij een van de meest uitbundige voorbeelden van kwabornamentiek: de zilveren kan, die de Utrechtse zilversmid Adam van Vianen in 1614 gemaakt heeft voor het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde als herinnering aan zijn in Praag overleden broer Paulus van Vianen (afb. 3).⁴ Alles aan

3 De titel van een in 1654 door Jacobus Lutma uitgegeven prentenserie met ontwerpen van zijn vader Johannes Lutma sr. luidt: *Verscheide Snakerijen, dienstich voor Goutsmits, Beelthouwers,*

Steenhouwers, en alle die de Const beminnen. Fuhring 2004, I, nr. 263.

4 Ter Molen 1984, II, nr. 409; Amsterdam 2018, pp. 46-55, afb. 48-52, nr. 5.

dit grillig gevormde pronkstuk was volgens Sandrart ‘in Grotteschen oder Schnackerey, wie sie solches nennen’.⁵ Behalve als een nieuw soort geestigheid beschouwden zijn Hollandse informanten deze stijlontwikkeling blijkbaar ook nog als een uitvloeisel van de Italiaanse grotesken, die Vlaamse kunstenaars in het midden van de zestiende eeuw hadden geïnspireerd tot het maken van prenten met bizarre ornamenten en vreemde creaturen.⁶

De ontwikkeling van het kwabornament

De toepassing van kwabornamentiek heeft in de Noordelijke Nederlanden een ontwikkeling doorgemaakt die in een drietal fases onderverdeeld kan worden.

Kort na 1600 gaat de Utrechtse zilversmid Adam van Vianen in navolging van zijn broer Paulus, die als ‘Kammergoldschmied’ aan het hof van keizer Rudolf II in Praag verbonden was, grillige vormen in zijn werk toepassen, die typerend zijn voor de kwabstijl.⁷ Al een aantal jaren eerder kan een dergelijke ornamentiek worden gesignaleerd bij enkele tekenaars en graveurs; met name is dit het geval bij de Haarlemse kunstenaar Hendrick Goltzius. Een prent van hem toont de wijngod Bacchus, die een geheel uit kwabmotieven samengesteld drinkschaaltje omhoog houdt (afb. 4).⁸ Op een portret dat hij omstreeks 1591 van zijn leermeester maakte, de beroemde kunstenaar en geleerde Dirck Volckertsz. Coornhert, lijkt het onderschrift te zijn aangebracht op een grillig gedrapeerde huid die aan weerszijden uitloopt in een klauw; in het midden is onder de huidplooiën een masker te zien (afb. 5).⁹ In de beeldhouwkunst worden al vroeg kwabversieringen toegepast door Hendrick de Keyser. Zo fungeert een masker in deze zelfde trant als drager van een borstbeeld en voorzag hij het bijbehorende houten voetstuk van een kwabcartouche (afb. 6).¹⁰ Op het beroemde praalgraf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk van Delft, dat in de jaren tussen 1614 en 1623 in het atelier van De Keyser werd uitgevoerd, zijn diverse bronzen kwabcartouches aangebracht

5 Sandrart 1675, II, p. 342.

6 Amsterdam 2018, pp. 13-14.

7 Zie over deze beroemde zilversmeden o.a. Ter Molen 1984, I, pp. 17-34.

8 Amsterdam 2018, afb. 21, nr. 46.

9 Amsterdam 2018, afb. 22, nr. 45.

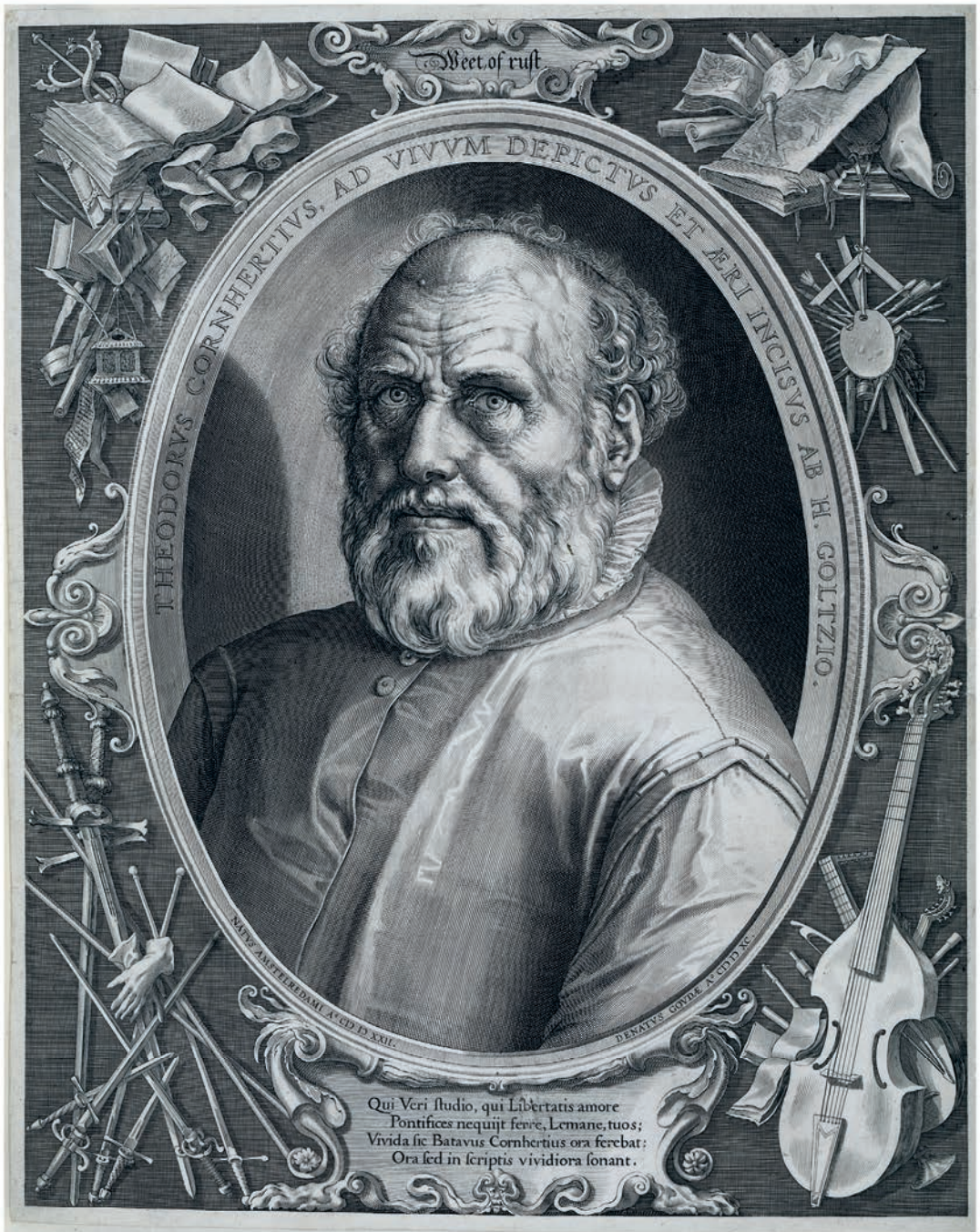
10 Amsterdam 2018, p. 70, afb. 82.



*Cornuco Cornubi Martenaro
Pian gnyio Xanoli leo
R. D. Martenar*

*Oblecto dulci mervitio
Ofor tristitiae, letitiaeq
uivov. corda lyco,*

C. Schongauer.



© 4

Hendrick Goltzius, Bacchus met een drinkschaal in zijn hand, Haarlem ca. 1596, gravure, 250 x 183 mm. Rijksmuseum, Amsterdam (RP-P-1937-821)

5

Hendrick Goltzius, Portret van Dirck Volckertsz. Coornhert, Haarlem ca. 1591, gravure, 522 x 411 mm. Rijksmuseum, Amsterdam (RP-P-1944-3051)



6

Hendrick de Keyser, Borstbeeld van
een man op een houten voetstuk, 1606,
terracotta en hout, h. 72,5 cm.

Rijksmuseum, Amsterdam (BK-NM-4191)



7

Johannes Lutma sr.,
Toegangspenning van de
Amsterdamse schouwburg, 1645,
zilver, 4,5 x 3,6 cm. Rijksmuseum,
Amsterdam (NG-VG-1-753)

als omlijsting van wapens en teksten.¹¹ Ook is het monument versierd met kleine bronzen kwabschildjes, waarvan het middenveld glad is en geen verdere invulling heeft; de vorm hiervan komt sterk overeen met de schildjes die later in de zeventiende eeuw regelmatig op kerkkronen werden geplaatst om de schenkers ervan te memoreren.

De centrale figuur in de volgende fase is Johannes Lutma.¹² Vanaf 1630 introduceert hij in Amsterdam een weelderige kwabstijl, die niet alleen navolging krijgt van diverse zilversmeden, maar ook van Amsterdamse schilders, beeldhouwers en geelgieters (afb. 7). Opmerkelijk is dat de grillige kwabornamentiek vaak wordt toegepast in combinatie met een klassieke basisstructuur; dat is bijvoorbeeld te zien bij het door Lutma ontworpen koorhek in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, maar ook bij classicistische gevels van architecten als Philips Vingboons en leden van de familie De Keyser, waarin kwabcartouches zijn opgenomen.

Rond 1650 breekt een derde periode aan. De stijl krijgt dan een bredere verspreiding wanneer door kunstenaars als Johannes Lutma, Gerbrand van den Eeckhout en Christiaan van Vianen series ornamentprenten worden uitgegeven. Volgens een opschrift op een van

¹¹ Zie over dit monument Ex/Scholten 2001.

¹² Amsterdam 2018, pp. 90-157.